

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 7 Sayı: 34 Volume: 7 Issue: 34

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

PAKİSTAN'IN ÖRGÜN EĞİTİM KURUMLARINDA DİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİ RELIGIOUS EDUCATION IN FORMAL EDUCATION INSTITUTIONS OF PAKISTAN

M. Nur PAKDEMİRLİ*

Öz

Pakistan eğitim sistemleri ve eğitim kurumları bakımından çeşitliliğin yaşandığı bir ülkedir. Geleneksel eğitim sisteminin uygulandığı medreselerin halen varlığını sürdürdüğü ülkede, modern eğitim sisteminin uygulandığı örgün eğitim kurumları arasında da eğitim kalitesi ve standartları açısından birlik ve eşitlik söz konusu değildir. Bu durum din öğretimi programlarına, öğretim materyallerine, öğretim yöntemlerine ve öğretim çıktılarına yansımaktadır. Örgün eğitim kurumlarında yürütülen din dersini yeterli bulmayan aileler din eğitimi konusunda medreselerden yararlanma yoluna gitmektedir. Böylece 'modern-geleneksel eğitim kombinasyonu' oluşmaktadır. Pakistan'ın örgün eğitim kurumlarında yürütülen din eğitiminin konumunu ve niteliğini araştıran bu çalışmada, öncelikle modern eğitim sistemine ve öğretim diline değinilmiş, daha sonra da örgün eğitim kurumları, öğretim programları ve öğretim uygulamaları din eğitimi açısından incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Pakistan, Örgün Eğitim Kurumları, Din Eğitimi.

Abstract

Pakistan is a country of variety of educational systems and institutions. Besides the traditional educational system of madrassas, modern educational institutions do exist without a standart in terms of educational quality. This lack of standard is reflected to the religious education programs, educational materials, educational methods and program outcomes. Parents who think that, religion classes of formal education are not adequate, send their children to madrassas also. Therefore a combination of both traditional and modern education is practiced. In this study, quality and status of formal religious education in Pakistan is investigated. Modern education system and the language of education is considered first and then formal education institutions, education programs and applications are investigated.

Keywords: Pakistan, Formal Education Institutions, Religious Education.

1. GİRİŞ

Bir bölgede ya da ülkede yürütülen din eğitiminin gerçekleştiği ortamların özelliklerini keşfetmek; kurumların din eğitimi imkânlarını araştırmak; din eğitimi muhtevasını, faaliyetlerini ve problemlerini betimleyici bir şekilde tespit edip açıklayarak değerlendirmeye sunmak din eğitimi biliminin temel görevlerindedir. (Bilgin,2001:30; Cebeci, 1996:32; Tosun, 2002:69) Bu alandaki çalışmalar sonucunda elde edilen bilgi ve belge paylaşımı farklı ülkelere yönelik din eğitimi araştırmalarının ve bulgularının bilinmesini sağlayarak ortak ve genel kuralların hazırlanmasına, din eğitimi biliminin amaçlarının, yöntemlerinin, materyallerinin, eğitim-öğretim felsefe, teori, ilke, yaklaşım ve modellerinin geliştirilmesine katkıda bulunur. Bu araştırmalar ayrıca, alanla ilgili olarak tespit edilip açıklanan bilgi ve belgelerin din eğitimi bilimi çerçevesi dışına çıkarak diğer bilim dallarının kullanımına açılmasına da olanak tanır. (Cebeci, 1996:33)

Ülkemizde bu amaca hizmet etmek üzere yurtdışı din eğitim ve öğretiminin incelenmesine dayalı pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı ülkenin öğretim kurumlarında yürütülen İslâm dışı din eğitim ve öğretimini genel olarak ortaya koyacak

* Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü.

niteliktedir.¹ Bir kısmı İslâm dini eğitim ve öğretimini genel olarak ya da sınırlı bir yönüyle ele almakta,² diğer kısmı da karşılaştırmalı çalışma ya da alan araştırması niteliği taşımaktadır.³ Bu çalışmalar çoğunlukla Avrupa ülkeleri, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri, Türk Cumhuriyetleri, ABD ve Afganistan üzerinedir. Ancak Asya'nın önemli İslam ülkelerinden biri olan ve din alanındaki aşırı eğilimler ve buna bağlı olarak gerçekleşen uluslararası politik ve askerî müdahaleler nedeniyle dünya gündeminden düşmeyen Pakistan'ın⁴örgün eğitim kurumlarında yürütülen din eğitimi ve öğretimine dair herhangi bir çalışmaya rastlamak son derece güçtür. Etnik köken ve dil zenginliğine karşın ekonomik açıdan yoksulluk ve yolsuzluk gibi pekçok sorunla mücadele eden Pakistan'da tüm bu etkenlerin eğitim sektörüne ve din eğitimi alanına ne şekilde yansıdığı da ayrı bir merak konusudur. Bizi konuyu araştırmaya sevkeden bu durumla ilgili olarak din eğitimi biliminin görevleri çerçevesinde belirlediğimiz ana problem şudur:

Pakistan'ın örgün eğitim kurumlarında din eğitimi ve öğretiminin mahiyeti nedir?

Konu incelenirken şu alt problemlere cevap aranmaya çalışılmıştır:

Pakistan'da nasıl bir eğitim sistemi uygulanmaktadır? Pekçok etnik kökene ve dile sahip bir ülke olan Pakistan'da eğitim-öğretimde hangi dil kullanılmaktadır?

Eğitim kurumlarının genel özellikleri nelerdir? Okullaşma oranı nedir?

Örgün eğitim kurumlarında yürürlükte olan öğretim programı ve din eğitiminin bu program içindeki yeri ve niteliği nedir?

Bu sorulara literatür tarama yönteminin genel tarama modelini kullanarak cevap arayan ve Pakistan'ın örgün eğitim kurumları ve din eğitimi ile ilgili önemli bir eksiği gidermeye çalışan bu araştırmada, öncelikle modern eğitim sistemine ve öğretim diline

---

¹ Yurtdışı din eğitim ve öğretimini genel olarak ortaya koyacak nitelik taşıyan bazı çalışmalar şöyle sıralanabilir: Recep Kaymakcan (2004). *Günümüz İngiltere'sinde Din Eğitimi*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları; İrfan Baştürk (1995). *Federal Almanya'da Din Eğitimi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları; Mehmet Zeki Aydın (1999). "Belçika'da İlk ve Orta Dereceli Okullarda Din ve Ahlâk Öğretimi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 101-147.

² Yurtdışı İslâm dini eğitim ve öğretimini ortaya koyacak nitelik taşıyan bazı çalışmalar şöyle sıralanabilir: Nevzat Yaşar Aşıkoğlu (1993). *Almanya'da Temel Eğitimdeki Türk Çocuklarının Din Eğitimi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları; Muhammed Fatih Genç (2012). "Hollanda Okullarında Müslüman Çocukların Din eğitimi ve İslâm Okulları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38, 363-377; M. Besim İsmailendioğlu (1997). *Hollanda'da Din Eğitimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Musa Kâzım Gülçür (2009). *Dağıstan'da Din Eğitim ve Öğretimi*, İstanbul: Akademi Yayınları; M. Akif Klavuz ve Salih Pay (2009). "Kırgızistan'da Bir Din Eğitimi Kurumu: Medreseler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(1), 247-278; Orhan Nadir Büyükalaca (2003). *Kırgızistan'da Din Eğitimi ve Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Bülent Uğur Koca (2006). *Kazakistan'da Yüksek Din Öğretimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; M. Nur Pakdemirli ve Abdulhamit Birışık (2013). "Hint Altıtası Geleneksel Öğretim Kurumlarında Yürütülen Din Eğitiminin Gelişim Sürecine Tarihsel Bir Yaklaşım", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 13(2), 87-115; Sahaila Kamalluddin (2005). *Afganistan'da Ortaokul ve Liselerde Din Eğitimi ve Öğretimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Jawad Sıddıqı (2006). *Afganistan'da Yükseköğretimde Din Eğitimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Mehmet Zeki Aydın (1998). "Tunus'ta İlk ve Orta Dereceli Okullardaki Din Öğretimi Programları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 263-284; Rahmi Demiral (1990). *Suudi Arabistan'daki Yükseköğretimde Din Eğitimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Muhammad Thalgi (2007). *Ürdün'de Din Eğitimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

³ Yurtdışı din eğitim ve öğretimini karşılaştırmalı çalışma ya da alan araştırması niteliğinde ortaya koyan bazı çalışmalar şöyle sıralanabilir: Hakkı Maviş (1970). *Almanya, Avusturya ve Türkiye'de Din Eğitimi*. İstanbul: Fatih Yayınevi; Halit Ev (2001). "Türkiye ve Almanya'nın Din Dersi Öğretmeni Yetiştirme Sistemi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, 131-160; Halit Ev (2003). *Almanya'da Çocuklara Yönelik Kur'an ve Dini Bilgiler Kursları*, İzmir: Tıbyan Yayıncılık; Cemal Tosun (2006). *Din ve Kimlik: Almanya'da Camilerde Bir Alan Araştırması*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

⁴ Pakistan 1947'de Hindistan'dan ayrılarak 'İslâm ideolojisi' üzerine kurulan ve Pencap, Sind, Belucistan, Kuzey Batı Sınır Bölgesi olmak üzere dört eyaletten oluşan 180 milyon nüfusa sahip bir İslam ülkesidir. Ülkede geleneksel medrese sistemi ve modern eğitim sistemi bir arada yürümektedir. Bu makale, modern eğitim sisteminin uygulandığı örgün eğitim kurumlarını konu edinmektedir.

değınilecek, daha sonra da örgün eğitim kurumları ve öğretim programları din eğitimi açısından incelenecektir.

2. EĞİTİM SİSTEMİ VE ÖĞRETİM DİLİ

2.1. Eğitim Sistemi

Pakistan'ın örgün eğitim kurumlarında uygulanan eğitim sistemi, İngiltere'nin eğitim sistemini, programlarını ve ders kitaplarını ülkeye adapte etmek suretiyle düzenlenmiştir. Bu öğretim sisteminin kademeleri şöyledir:

1 ya da 2 yıl isteğe bağlı okulöncesi (Preprimary School).

5 yıl ilkokul (Primary School).

3 yıl ortaokul (Middle School / Elementary School / Lower Secondary School). Ortaokulu bitiren öğrenci ya 2 yıl süren 'ilk seviye lise' ya da 2 yıl süren 'ilk seviye meslek lisesi' öğrenimine başlar.

2 yıl ilk seviye lise (Matriculation / Matric / Upper Secondary School / Ordinary Level - O Level). Bu seviyeyi tamamlayan öğrenci 'Matric' sınavına girer, 'Secondary School Certificate' (SSC) adı verilen mezuniyet belgesini alır ve 2 yıl süren 'ikinci seviye lise'lere ya da meslek yüksekokullarına devam eder.

2 yıl ilk seviye meslek lisesi (Trade or Vocational Course). Bu seviyeyi tamamlayan öğrenci 3 yıllık teknik liselere (Polytechnics) giderek herhangi bir teknik bıranşta öğrenim görür ve doğrudan mesleğe atılır ya da meslek yüksekokullarına devam eder.

2 yıl ikinci seviye lise (Higher Secondary School / High School / Intermediate School / Intermediate College / Advanced Level - A Level). Bu seviyeyi tamamlayan öğrenci girdiği sınavda başarılı olduğu takdirde 'Higher Secondary School Certificate' (HSSC) adı verilen mezuniyet belgesini alır ve yükseköğretimin her bölümüne girebilir. (AEPAM, 2013:2; Farooq, 1997:91; Saeed, 2007:43; Shah, 2009:3; Shami ve Hussain, 2005:2)

2.2. Öğretim Dili

Pakistan'ın yer aldığı Hint altkıtası çok sayıda etnik kökene ve buna bağlı olarak 179 dil ve 544 lehçeye ev sahipliği yapmaktadır. Bu durum eğitim-öğretime de yansımıştır. Öğretim dillerinden biri olan Urduca'nın, Müslümanlar'ın bölgeye gelişiyle birlikte yarımadanın en eski dili olan Prakrit'in pekçok kolundan birisine Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelerin karışmasıyla oluştuğu ve Müslümanlar arasında yayıldığı konusunda herhangi bir şüphe yoktur. İngilizlerin bölgeye hakimiyeti ve Müslümanlar'la birlikte Urduca'nın da baskılanmak istenmesi sūfi kesimin bu dili daha çok sahiplenmesine neden olmuştur. Başlangıçta bölge halkı için 'yabancı dil' konumunda olan Urduca, zamanla Hint Müslümanlığının en önemli sembolüne dönüşmüştür. (Bilik ve Özenç, 2007:19; Bulgur, 2006:169; Hayes, 1987:158; Kaya, 2005:18)

İngiliz hükümetinin yüzyıllarca bölgede yürüttüğü sömürgeleştirme politikasının bir sonucu olarak İngilizce Hint altkıtasının resmi yazışma ve öğretim dili haline gelmiş, bu durum Pakistan'ın kuruluşundan sonra da değişmemiştir. (Khalid ve Khan, 2006:312; Rahman, 1997:147) İngiliz okullarında öğrenim görenlerden oluşan ilk bürokratlarindil konusunda değişiklik yapmak gibi bir arzusu olmamıştır. Bu nedenle, Urduca'nın statüsünü yükseltmeye, ülkenin resmî dili ve öğretim dili haline getirmeye yönelik olarak halktan gelen tüm girişimler dirençle karşılanmıştır. İngilizce eğitim-öğretim yapan yüksek ücretli özel okullar ülkenin liderlerini yetiştiren seçkin kurumlar olarak görülmüştür. Bürokratlar, bu okullar sayesinde çocuklarının birer İngiliz ve Amerikalı gibi yetişmesini ve batı ülkeleriyle yakın ilişkiler içerisinde olmasını teşvik etmiştir. Sonuçta bu okullar, kendi ana dili de dahil olmak üzere İngilizce'den başka hiçbir dilde konuşup yazamayan, ülke kültürüne ve gerçeklerine duyarsız zengin bir elit tabakanın oluşumuna hizmet etmiştir. (Qureshi, 1975:169) Böylece, okullardaki kültür taşıyıcı rolüyle yeni nesillerin dejenerasyonuna neden olan İngilizce, ülkenin ağırlıklı ve yagın öğretim dili haline gelmiştir. (Institute of Policy Studies, 1995:100)

Zaman zaman bazı devlet adamları tarafından Urduca'yı ön plana çıkarma ve Urduca ders materyalleri üretme fikri ortaya atılsa da bu fikir uygulamaya geçirilememiştir. (Rahman, 2004:290) Öğretim dili konusundaki tartışmalar sürüncemede kalmış ve bu karmaşık durum hazırlanan anayasalara da yansımıştır. 1956, 1962 ve 1973 anayasalarında Pakistan'ın milli dilinin Urduca, resmî dilinin İngilizce olduğu belirtilmiş, Urduca İngilizcenin yerini alıncaya

kadar resmî kurumlarda ve resmî yazışmalarda İngilizcenin kullanılmasına devam edilebileceği vurgulanmıştır.(Federal Law House, 2010:182)

Günümüz Pakistan'ında Arapça İslâmî kimliğin, Urduca ulusal kimliğin, yerel diller etnik kimliğin, İngilizce ise eğitilmiş ve üst sınıf kimliğinin sembolü kabul edilmektedir. (Rahman, 2006a:414) Buna bağlı olarak ülkenin örgün eğitim kurumlarının öğretim dili İngilizce, Urduca ya da bölgenin yerel dilidir.(Bregman ve Mohammad, 1998:70; Rahman, 2008:385) Pakistan'ın sayılı dilbilimcilerinden olan Sabiha Mansoor ve Tariq Rahman'ın çeşitli etnik kökene mensup ve anadili farklı öğrenciler ile aileleri üzerinde yaptıkları araştırmalar öğretimde tercih edilen dilin 'İngilizce' olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ülkede resmi yazışmalarda, bürokraside, yargıda, askerî alanda, ekonomi sektöründe, medyada, yükseköğretimde yaygın olarak İngilizce kullanılmakta ve bu alanlarda görev almak ileri derece İngilizce bilmeyi gerektirmektedir. Bu durum hem aileleri hem de öğrencileri İngilizce öğretim yapan okullara yönlendirmektedir.(Mansoor, 2004:333; Rahman, 2006b:25)

3. EĞİTİM KURUMLARI, OKULLAŞMA VE DİN EĞİTİMİ

Pakistan'da, örgün eğitim kurumlarındaki eğitim-öğretim hizmetlerinin yürütülmesinden merkezî hükümete bağlı Federal Eğitim Bakanlığı sorumludur. Bununla birlikte okulların doğrudan yönetimi Eyalet Eğitim Bakanlığı'na bağlıdır.Pakistan'da 2013 yılı itibarıyla 180.846 (%69) adedi devlet okulu, 80.057 (%31) adedi özel okul olmak üzere toplam 260.903örgün eğitim kurumu vardır.Nüfus yoğunluğunun fazla olması nedeniyle ülkedeki öğretim kurumlarının hemen hemen yarısı Pencap eyaletindedir ve bu eyaletteki kurumlar diğer eyaletteki kurumlara kıyasla daha kaliteli ve donanımlıdır.Dolayısıyla, okur-yazar oranının toplam nüfusta %55, genç nüfusta %70 olduğu ülkede okullaşma da diğer eyaletlere oranla Pencap'ta daha yüksektir. Okullaşma ayrıca, kadınlara oranla erkeklerde, düşük gelirliilere oranla yüksek gelirliilerde, kırsal bölgelere oranla kentsel bölgelerde daha fazladır.2013 yılında örgün eğitim kurumlarında öğrenim gören öğrencilerin toplam sayısı 41 milyon olarak tespit edilmiştir. Bu öğrencilerin 26 milyonu (%64) devlet okullarında, 15 milyonu (%36) özel okullarda öğrenim görmektedir. (AEPAM, 2013:5, 56, 72)

3.1. Devlet Okulları

Devlet okulları kullandıkları öğretim dili dikkate alınarak, yerel dilde öğretim yapan devlet okulları, Urduca öğretim yapan devlet okulları, İngilizce ve Urduca öğretim yapan devlet okullarıbiçiminde kategorize edilmektedir.Urduca ve yerel dilde öğretim yapan devlet okulları fiziksel koşullar bakımından oldukça sorunludur. 2013 yılı istatistiklerine göre 180.846 devlet okulundan8.544'ünün binası yıkılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. 12.374'üneğitim yapacak belli bir binası dahi yoktur ki, bunların12.011'i kırsal alana, 363'ü kentsel alana ait kurumlardır. (AEPAM, 2013:119, 162) Bu okullar geçici, kiralık, kullanılamayacak derecede hasarlı binalarda ya da camilerde eğitim-öğretim yapmakta, ihtiyaç duyulan en temel malzemelerden mahrum olarak hizmet sunmaktadır.Yazıtahasından, ders kitabından, okul sırasından yoksun olan bu kurumlardaki öğrenciler ortalama 80 kişilik sınıflarda sert ve soğuk zeminde oturarak ders izlemektedir. (Andrabi vd., 2008:329) Ayrıca 69.302'si kırsal alanda 2.982'si kentsel alanda olmak üzere 72.284 okulun elektriği,50.375'i kırsal alanda2.740'ı kentsel alanda olmak üzere 53.115 okulun içme suyu,50.830'u kırsal alanda 2.779'u kentsel alanda olmak üzere 53.609 okulun tuvaleti yoktur.(AEPAM, 2013:142, 146, 151) Okul sayısının yetersizliği nedeniyle öğrenciler okula gidiş geliş için her gün 2-5 km. yol katetmek zorundadır. Okullardaki ağır disiplin koşullarına rağmen ders müfredatları tam olarak uygulanamamakta, öğretim yetersiz kalmakta ve öğrencilerin akademik başarısı düşük olmaktadır.Veli ve öğretmen profiline bakıldığında bu okulların alt gelir grubuna hizmet verdiği anlaşılmaktadır.(Hussain vd., 2009:76)

Örgün eğitim kurumlarının maruz kaldığı bu sorunların temel nedeni finansal bütçe kısıtlamalarıdır. Ülkede yeni okullar yapılamadığı gibi, mevcut okullarda öğretmen ve zorunlu öğretim materyalleri sıkıntısı giderilememektedir. Son yıllarda yapılan artışa rağmen Pakistan'da bütçeden eğitime ayrılan ödenek miktarı %2.2'yi geçmemektedir. Bu oran, aynı ekonomik koşullardaki ülkelerin eğitime ayırdığı miktarın çok altındadır. Üstelik kötü yönetim nedeniyle ülke genelinde kırsal-kentsel bölge okulları, kız-erkek okulları, öğretim dili İngilizce

olan yada olmayan okullar açısından eşit ödenek dağılımı söz konusu değildir. (Hussain vd., 2009:78) Bu konuda bir karşılaştırma yapmak gerekirse, liselerin ortaokullardan, ortaokulların ilkokullardan, büyük okulların küçük okullardan, kentlerdeki okulların kırsaldaki okullardan, erkek okullarının kız okullarından, öğretim dili İngilizce olan okulların diğer dillerde öğretim yapan okullardan daha iyi donanımlı ve kaliteli olduğu söylenebilir. (Rashid, 2000:12) Bu olumsuz koşullara rağmen eğitim-öğretimde başarılı olan devlet okulları da yok değildir. Örneğin, Multan'daki 'Kadir Pur Ravan' okulu kısıtlı fiziksel olanaklarına rağmen idareci-öğretmen-veli dayanışması ve başarılı öğretim kurumlarıyla yaptığı işbirliği sayesinde öğrencilerinin sınav derecelerinin yüksekliği ile ün salmıştır. İyi bir eğitim alabilmek için 15 km. mesafeden bu okula gidip gelen pekçok öğrenci bulunmaktadır. (Arif ve Saqib, 2003:25)

Pakistan'ın bu olumsuz koşulları bölgeye özgü bazı örgün eğitim kurumlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Caminin müslümanlar için ibadet mekânı olma fonksiyonunun yanısıra aynı zamanda eğitim-öğretim merkezi oluşundan hareketle 1953'te Pencap'ın Bahawalpur bölgesinde başlatılan ve Ziya'ül Hak döneminde (1977-1988) yaygınlaştırılan 'cami-okul' projesi bunlardan birisidir. Pakistan'a özgü bir diğer örgün eğitim kurumu modeli de, evinin bir odasını sınıf olarak kullanmaya gönüllü olan kadın eğitimcilerin yaygınlaştırdığı 'ev-okul' projesidir. Eğitim sektörünün krizden kurtulmadığı ülkede devlet ilkokullarının yaklaşık 50.000'i 'mektep', 'mosque school' yada 'mosque primary school' olarak adlandırılan cami-okul ve 'Mohallah school' olarak adlandırılan ev-okul biçimindedir. Finansmanı yerel halk olmasından dolayı devlete herhangi bir mâli yük getirmeyen bu okullar çocukların aileleriyle birlikte tarım sektöründe çalışmak zorunda kaldığı ve okul imkânlarının kısıtlı olduğu kırsal alanın köy ve kasabalarında açılmıştır. Okullardaki eğitim-öğretim hizmetlerinin yürütülmesinden, görevli imam yada gönüllü öğretmenlerin ücretlerinin düzenli olarak ödenmesinden köyün mülkî âmirinin başkanlığındaki Eğitim Komisyonu sorumludur. Tüm eğitim-öğretim giderleri bağışlardan meydana gelen cami fonundan karşılanmakta, okulların yönetimi ve denetimi ise resmi makamlarca yapılmaktadır. Eğitim Bakanlığı tarafından üç ay kursa tâbî tutulduktan sonra bu okullarda görevlendirilen imam ve öğretmenler Kur'an ve Temel Dini Bilgiler derslerinin yanısıra devlet ilkokullarının 1.-3. sınıflarına ait müfredatın öğretimini de yapmaktadır. Hasat mevsimi hariç her işgününde sabah-öğle arası 4 saat eğitim-öğretim yapan bu okullar 20-30 öğrenciyle sınırlı tutulmaya çalışılsa da kimi yerlerde öğrenci sayısı 60'ı geçmektedir. Cami fonunun yeterli olduğu durumlarda görevli imamın yanına öğretmenlik sertifikası bulunan bir görevli eklenmektedir. Böyle durumlarda imam Kur'an ve Temel Dini Bilgiler derslerini verirken, öğretmen de ilkokul müfredatını uygulamaktadır.

Bu projeler sayesinde, Pakistan'ın dini kültürün baskın olduğu geleneksel toplumunda Kur'an okumayı öğrenmesi için camiye gönderilen çocuklar aynı zamanda ilkokul eğitimi de almaktadır. Kız çocuklarını okula göndermekten kaçınan aileler, caminin kutsallığı ve imamın halk içerisindeki saygınlığı nedeniyle cami-okulları ya da kadın öğretmenlerin ders verdiği ev-okulları tercih etmektedir. Cami-okullar ve ev-okullar eğitimci yoksunluğu yada mevcut eğitimcilerin formasyon ve alan yetersizliği nedeniyle düzenli ve yeterli hizmet veremese de, eğitim-öğretimin halka ulaşmasına katkı sağlayan, okullaşma oranını devlet desteği olmaksızın arttıran ülke gerçeklerine uygun başarılı projelerdir. (Ahsan, 2003:259; Chohan, 1999:17; Zia, 2003:165)

3.2. Özel Okullar

Özel okullar, uyguladıkları eğitim sistemi, öğretim dili, öğretim amaçları, öğretim kalitesi, kurucuları ve hitap ettikleri sosyo-ekonomik sınıf bakımından çok geniş bir yelpaze içerisinde dağılım göstermektedir. Kütüphanesi, bilgisayar laboratuvarı, spor tesisi ve donanımlı sınıfları bulunan modern binalarda kaliteli eğitim sunan özel okullar olduğu gibi, ortalama bir devlet okulu standartlarında yada okul şartları taşımayan kiralık evlerde düşük ücretle kalitesiz eğitim yapan özel okullar da vardır. Bu nedenle özel okulların sadece %70'i Eğitim Bakanlığı'na kayıtlıdır. Diğerleri gerekli koşulları sağlamadığından kayıtları bakanlıkça yapılmamıştır ve gayri resmi olarak eğitim-öğretim yapmaktadır. Okul ücretleri de öğretim kalitesine ve öğretim diline göre değişmektedir. Özel okulların büyük bir kısmının öğretim dili İngilizce'dir ve ücretleri öğretim dili Urduca olan özel okulların ücretlerinin en az iki katından

başlamaktadır. Bazı özel okullar başarılı fakat yoksul öğrencilere burs imkânı da sunmaktadır. (Andrabi vd., 2008:329; Khan, 2005:49)

Pakistan'ın kuruluş yıllarında ülkede bulunan İngilizce öğretim yapan özel okul sayısı sınırlıdır ve bu okullara ücretlerin yüksek olmasından dolayı sadece küçük bir elit kesimin çocukları girebilmiştir. 70'li yıllardan sonra makul fiyatlarla hizmet sunan özel okullar açılmış ve bu okullarda öğrenim gören öğrenci sayısı da her yıl artmıştır. (Jimenez ve Tan, 1987:173) Günümüzde, kazanımlarının yüksek olmasından dolayı Pakistan'da özel okullara talep oldukça fazladır. Pakistan halkı sömürge dili İngilizce'nin bu denli baskın olmasına gelecek nesillerin anadillerini ve kültürlerini kaybetmesi endişesiyle karşı çıksa da çocuklarını İngilizce öğretim yapan özel okullara gönderebilmek için yarışmaktadır. Çünkü bu ülkede İngilizce, elit kesimin önemli makamlardaki yerinin ve hakimiyetinin sürmesini sağlayan bir süzgeç gibidir. İngilizce öğretim yapan özel okullardan mezun olmak yükseköğretime giriş ve iş olanakları açısından ayrıcalıklar sağlamaktadır. (Harlech-Jones ve Baig, 2005:563Rahman, 2005:94)

Pakistan'da şahıslara ve şirketlere ait özel okullar bulunduğu gibi, resmi kurumlara, Hristiyan misyoner organizasyonlara, Müslüman dini gruplara ve vakıflara ait özel okullar da bulunmaktadır. Burada ülkenin eğitim-öğretim sisteminde etkin bir yere ve farklı özelliklere sahip okullara değinilecektir.

3.2.1. Resmi Kurumlara Ait Okullar

Pakistan'da, askerî ve idarî personel çocuklarına uygun ücretle İngilizce öğretim sunan özel okullar (Cadet schools) bulunmaktadır. Kuruluş amacı 'ülke liderlerini yetiştirmek' şeklinde açıklanan ve tamamen askerî birimlerin kontrolünde olan bu okullara öncelikle askerî personel çocukları, sonra idarî personel çocukları alınmakta, boş kontenjanlar da sivil vatandaş çocukları ile doldurulmaktadır. 1950'li yıllarda General Eyüp Han tarafından açılan bu okullar 1970'li yıllara gelindiğinde sayıca artmıştır. Askerî ve idarî personel sivilere göre ücret konusunda ayrıcalıklıdır. Devletten ve çeşitli askerî fonlardan (Fauji Foundation, Baharia Foundation, Shaheen Foundation) büyük destek alan bu okullar sayesinde elit kesim, çocuklarına ucuz ve kaliteli İngilizce öğretim sağlamaktadır. Urduca ve yerel dillerde öğretim yapan birçok devlet okulunda öğrenciler için sıra dahi mevcut değil iken bu okulların donanımı gelişmiş ülke okullarını aratmayacak düzeydedir. Okulları elitlere ait kurumlara dönüştüren bu taraflı uygulamalar bölgede daima var olan sınıf ayrımının devamına katkıda bulunmaktadır. Pakistan'da gümrük, su ve elektrik, telekomünikasyon, ulaşım, emniyet gibi devlete bağlı birimler ve teşkilatlar tarafından açılan ve İngilizce öğretim yapan özel okullar da vardır. Ancak bu okulların öğretim standartları ve kalitesi çeşitlilik arz etmektedir. (Fair, 2009:23; Rahman, 2008:383)

3.2.2. Hristiyan Misyoner Okulları

1857 İngiliz hakimiyetinden itibaren bölgede hızla çoğalan ve elit kesime hitap eden katolik ve protestan gruplara ait özel okullar halen varlığını sürdürmektedir. Pakistan'ın adeta İngilizleşmiş elit kesiminin yetiştiği İngilizce öğretim yapan bu okullar birer manastır okulu yada misyoner okulu hüviyetindedir. Lahor ve Karaçi'deki 'Jesus and Mary's Convent', Lahor'daki 'Saint Anthony's', Karaçi'deki 'St. Joseph's Convent', Abbadabad'daki 'Burn Hall', Rawalpindi'deki 'Saint Mary's' ve 'Presentation Convent' köklü manastır okullarındandır. Bu okulların ücretleri 1985'ten itibaren ülkenin her yerinde açılmaya başlayan ve birer kampüs özelliği taşıyan Beaconhouse, City School, Froebels, Roots, Grammar ve Khaldunia gibi aynı tarzdaki yeni okullara kıyasla daha düşüktür. (Fair, 2009:15; Rahman, 2008:383) Bu okullar Hristiyan öğrencilerden ziyade, dinî toleransa sahip oldukları iddiasıyla Müslüman elitlerin çocuklarını elde etmeye çalışmaktadır. (Rahman, 2008:386)

3.2.3. Sivil Toplum Kuruluşlarına Ait Okullar

Pakistan'da, 'Non-Governmental Organization – NGO', 'Non-Profit Organization – NPO', 'The Citizens Foundation – TCF' olarak adlandırılan dinî temelli sivil toplum kuruluşları ve vakıflar tarafından Eğitim Bakanlığı'nın yönetmelikleri ve standartları doğrultusunda açılan örgün eğitim kurumları oldukça yaygındır. Tüm örgün eğitim kurumlarının %7'si, liselerin %10'u, ilkokulların ve ortaokulların %25'i bu kurumlara aittir. Devletin eğitim-öğretim sektöründeki yetersizliği sonucu 1995 yılından itibaren halkın gayretiyle açılmaya başlayan

İngilizce ve Urduca öğretim yapan bu okullar Karaçi'den başlayarak ülkenin hemen her yerine yayılmıştır. STK bünyesinde görev yapan gönüllü eğitimciler, devlete ve özel sektöre ait kurumların yetersiz kaldığı yoksul ve ücrâ bölgelerde açtıkları tam donanımlı modern NGO'larda kendi dünya görüşleri ve inançları doğrultusunda eğitim-öğretim hizmeti sunmaktadır.(Farah ve Rizvi, 2007:342; Khan ve Kiefer, 2007:331; Saleem, 2005:77)

NGO okulları açıldıkları yerleşim birimlerinde bulunan kızların okullaşma oranını arttırmak, kadınların işgücü potansiyelini desteklemek ve sosyo-ekonomik statülerini yükseltmek amacıyla sadece kadın öğretmen çalıştırmaktadır. Öğretmenlere verilen ücret devlet okulu öğretmenlerinin aylıklarının üçte biri kadardır. Devlet okullarında öğretmenlik için gereken ön koşullar bu okullarda zorunlu değildir. Okullar genellikle kendi öğretmenlerini kendileri yetiştirmektedir. Öğretmenler, kurumun eğitim uzmanından hizmetiçi eğitim almakta, her ay zümre toplantısı yapmakta, sorunlara çözümler üretmekte, yıllık ve aylık çalışmalarını planlamakta ve bu planlar doğrultusunda eğitim-öğretim yürütmektedir. Okul-aile işbirliğine önem veren ve pedagojik eğitim yöntemlerini uygulayan bu öğretmenler öğrencilere karşı son derece ilgilidir. Öğrenci kayıtlarının kontrol altında tutulduğu NGO okullarının sınıf mevcudu 30'u geçmemekte, müracaat fazla olduğunda yeni okullar açılmaktadır. (Khan, 2005:32 Saleem, 2005:81; Zwegers, 2007:26)

NGO'lara yoğun talep getiren bu olumlu özelliklerin ana kaynağı, kurumların genel eğitim felsefelerinde gizlidir ki, bu felsefe şöyle özetlenebilir: 'Bir topluluğun üyeleri işbirliği yaparak çalıştığı takdirde, her bireyin doğuştan sahip olduğu evrensel ahlâki değerleri kazanma potansiyelini harekete geçirmek mümkündür. İstenirse okul ve öğrenme deneyimi her katılımcı için eğlenceli ve kazançlı olabilir. Pakistan çocukları kendi potansiyellerinin farkına varma, kendilerini geliştirme, Pakistan'ın yanısıra İslâm toplumunun ve insanlığın gururu haline dönüşme imkânına sahip olmalıdır.'Bu felsefe doğrultusunda dinî ve ideolojik temelle kurulmaları ve motivasyonlarını bu temelden almaları onları diğer özel okullardan ayırmaktadır.(Bano, 2008:471; Khan, 2003:369; Saleem, 2005:78) Örneğin, yeni nesillere dinî ve ahlâki değerler kazandırmayı hedefleyen 'Milletin İnşası' (Tameer-i-Millat - TM) organizasyonuna ait NGO'lar modern eğitim-öğretim sunmakla birlikte din eğitimine önem vermektedir. İdealist eğitim gönüllüleri ve akademisyenler tarafından kurulan 'Yurttaşın Vakfı' (The Citizen's Foundation - TCF), 'Eğitimi Geliştirme Derneği' (The Society for the Advancement of Education - SAHE) ve 'Ağa Han Eğitim Hizmetleri' (The Aga Khan Educational Services - AKES) gibi kuruluşların açtığı çok sayıda okul benzer niteliktedir.NGO kurucu ve katılımcıları çoğunlukla İslâmî ideolojiye sahip kişiler olsa da okulların kapısı tüm inançlara açıktır. Öyle ki, 'The Mithi Educational Society' gibi Hindu bölgesinde açılan ve ağırlıklı olarak Hindu öğrencilerin öğrenim gördüğü NGO'lara rastlamak da mümkündür. (Khan vd., 2005:215; Zwegers, 2007:59)

Dinî ve ideolojik temelle kurulmalarının yanısıra, ticârî amaç olmaksızın eğitim hizmeti sunmaları NGO'ları özel okullardan ayıran bir başka faktördür. Tek okuldan çoklu okul sistemlerine kadar değişen çeşitleri bulunan NGO'ların %77'sinde eğitim, kitap, kırtasiye, servis, yiyecek, okul forması gibi hizmetlere karşılık öğrenciden herhangi bir ücret talep edilmemektedir. Diğer %33'ünün ücretleri de neredeyse sembolik miktarlardadır. Bu miktar gelir durumuna göre değişmekle birlikte, genellikle ailenin aylık gelirinin %5'i şeklindedir. NGO'lar sosyal sorumluluk projeleri de geliştirmekte ve ihtiyaç sahibi velilere başta temel gıda maddeleri olmak üzere birtakım yardımlarda bulunmaktadır ki, kırsal alanda sadece bu yardımı alabilmek için çocuklarını okula göndermeyi kabul eden pekçok yoksul aile vardır.(Bano, 2008:471; Khan ve Kiefer, 2007:333) Bu nedenle devlet, eğitim sektörünün ekonomik yükünü azaltan ve okullaşmayı arttıran bu tür kuruluşları desteklemekte, halkı NGO'ların açılması konusunda teşvik etmekte ve gerektiğinde onlara rehberlik etmektedir. (Farah ve Rizvi, 2007:344; Shah ve Raza, 2009:129)

NGO'lar, okula gitme oranının düşük, bırakma oranının yüksek olduğu Pakistan kırsalında çocukları tekrar okula çekmek için hayata geçirilen başarılı bir projedir. Bunun yanısıra bazı NGO'ların yetişkin eğitime yönelik olarak faaliyet yürüten ve okuma-yazma öğretimi yapan merkezleri de bulunmaktadır. Pakistan halkının cehalete karşı kendi gücü,

emeği ve sermayesiyle açtığı bu savaş Pakistan'a komşu ülkelere de örneklik teşkil etmiştir. Başta Çin ve İran olmak üzere komşu ülke hükümetleri, okullaşma oranını arttırmak amacıyla halkı benzer organizasyonlara teşvik etmektedir. (Munshi ve Bhatti, 2009:28)

3.2.4. Medrese-Okul Kombiasyonları

Geleneksel din öğretiminin yapıldığı medreselerin yaygın olduğu Pakistan'da son yıllarda, çocuklarının sadece seküler eğitim ya da sadece dinî eğitim almasını sakıncalı bulan velilerin yoğun arzusu üzerine modern ve geleneksel eğitim sistemlerinin kombine edildiği ya da modern eğitimin geleneksel bir atmosferde sunulduğu özel okullar açılmaya başlamıştır. Bunlardan bir kısmı bireysel kurum şeklinde eğitim-öğretim yaparken bir kısmı da pek çok kentte açtığı şubeler yoluyla eğitim hizmetini ülke geneline yaymayı hedeflemektedir. Örneğin, dinî anlayışlardan biri olan Deobendi ekolüne bağlı bazı âlimler hem geleneksel hem de modern eğitimi bir arada sunma çabasıyla 1984'te Karaçi'de 'Iqra Rozatu'l-Itfal Trust' (IRIT) adını verdikleri bir eğitim kurumu açmışlardır. Kız ve erkek öğrencilerin ayrı binalarda ders aldığı kurumun şube sayısı kısa sürede 115'e ulaşmıştır. Ancak başlangıçta 'medrese' ve 'okul' biçiminde iki bölüm şeklinde tasarlanan IRIT eğitim kurumlarının tamamında medrese bölümü bulunurken sadece bir kısmında okul bölümü bulunmaktadır ki, bunların çoğu erkek öğrenciler içindir.⁵

IRIT medreselerinin eğitimi 4 seviyeden oluşmaktadır: İlk iki seviye 3-5 yaş grubu için okulöncesi eğitime, 3. seviye Arapça okuma yazma öğretimine, 4. seviye ise Kur'an hıfzına ayrılmıştır. Eğitim-öğretim süresi öğrencilerin başarı durumuna göre değişmekle genellikle 4 yılda ve 10-11 yaşlarında tamamlanmaktadır. Öğrenciler bu aşamadan sonra okul bölümüne başlamaktadır. Okul bölümü devlet okullarının 1.-5. sınıflarına ait öğretim programlarının özetlendiği 1 yıllık hazırlık kursuyla başlamakta, böylece öğrencilerin zaman kaybı telafi edilmektedir. Kursu başarıyla tamamlayan öğrenciler 6. sınıftan lise sonuna kadar devlet okullarının öğretim programlarını takip etmektedir. IRIT'in kombine eğitim sistemine yönelik olarak halktan gelen talepler ülkede benzer eğitim sistemini uygulayan okulların açılmasını sağlamıştır. 'Iqra Medina', 'Iqra Ryazul Itfal', 'Iqra Jannatul Itfal', 'The Arqam Academy', 'Nizâmât-i İslâmî', 'Dâru'l-Ulûm-i İslâmiye' ve 'Hayru'l-Medâris' bunlardan bazılarıdır. (Fair, 2009:19, 20)

4. ÖĞRETİM PROGRAMLARI VE DİN EĞİTİMİ

Pakistan'da örgün eğitime yönelik öğretim programlarının düzenlenmesinden ve uygulanmasından federal hükümetin Eğitim Bakanlığı sorumludur.(Fair, 2009:17; Saeed, 2007:43) Bakanlığın, 'Cambridge' üniversitesinin İngiliz eğitim sistemi doğrultusunda Pakistan için hazırladığı programı esas alarak devlete bağlı örgün eğitim kurumlarında yürürlüğe koyduğu programda yer alan temel dersler tablo 1'de gösterildiği gibidir.(Shami ve Hussain, 2005:2)

---

⁵ Karaçi'de sekiz; Lahor'da beş; Kuzey bölgesinde dört; Peşaver, Ravalpindi ve Kuetta'da iki; Kasur ve Gucranvala'da bir IRIT şubesinde okul bölümü bulunmaktadır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Fair, 2009:18, 19.

Tablo 1: Örgün Eğitim Kurumlarının Öğretim Programlarında Yer Alan Temel Dersler

Dersler	Kademeler		
	İlkokul	Ortaokul	Lise
Urduca/ Yerel Dil	X	X	X
İngilizce	X	X	X
Arapça		X	
İslamiat	X	X	
Matematik	X	X	X
Pakistan Araştırmaları	X	X	X
Fen Bilgisi	X	X	
Resim	X		
Resim/Teknik Resim/Ev ekonomisi/Tarım		X	
Kur'an		X	
İslamiat /Ahlâk			X
Fizik			X
Kimya			X
Biyoloji/Bilgisayar			X

Devlete bağlı örgün eğitim kurumlarında bu program izlense de özel statüdeki kurumlar eğitim sistemi, program ve ders kitabı seçimi gibi konularda büyük ölçüde bağımsızdır. Bu nedenle birkısı ABD’de ve Türkiye’de uygulanan eğitim sistemine ile benzerlik arz eden ‘International’ ya da ‘Model Schools’ olarak adlandırılan programları uygulamaktadır. Ancak bunlar sayıca çok azdır. Çoğunluğu teşkil eden diğer kurumlar devlet okullarında yürürlükte olan İngiliz eğitim sistemini ve programını kendilerince birtakım değişiklikler yaptıktan sonra uygulamayı tercih etmektedir. (Ahmad, 2001:2; Fair, 2009:17; Saeed, 2007:45; Shah, 2009:3)

İster devlete ister özel sektöre bağlı olsun, ‘İslam din dersi’ (İslamiat) örgün eğitim kurumlarının her kademesinde öğretim programının zorunlu dersleri arasındadır. Sadece 12. sınıf öğretim programında İslamiat dersi yerine Ahlâk dersi bulunmaktadır.⁶ Gayri müslim öğrencilerin girme zorunluluğu bulunmayan İslamiat dersine bu öğrenciler genellikle not ortalamalarını yükseltmek amacıyla katılmaktadır. (Leirvik, 2008:143) Örgün eğitim kurumlarında yürürlükte olan İslamiat dersi öğretim programı içeriğinde yer alan konular şunlardır:

İslamiat dersi ilkökul öğretim programı konuları: Kur’an; Kur’ana ait kurallar; Tevhid; Kelime-i Tevhid; Allah’a sığınma; Besmele; Allahu Ekber; Allah; Peygamberler; Kutsal Kitaplar; Ölümünden sonra hayat; İslam; Hz. Muhammed’in hayatı; Hz. Muhammed’in kişiliği; Hz. Muhammed’in insanlara karşı davranışları; İnanç ve ibadet; Allah hakkı, kul hakkı; Temizlik; Namaz; Zekât; Ahlâk; Yeme içme adabı; Selam verme; İyi davranışlar; Hz. Adem, Hz. Nuh; İslâm’ın önemli şahsiyetleri; Arap alfabesi ve hareketler; Kur’an okuma; Fatıha, Fil, Maun, Asr, Kevser, Kâfirun, Nasr, İhlas, Felak ve Nas surelerinin anlamları ile birlikte ezberlenmesi; Salavat ve anlamının ezberlenmesi; Salli ve Barik dualarının ezberlenmesi; 1.-13. cüzlerin okunması. (Muhammad, 2013)

İslamiat dersi ortaokul öğretim programı konuları: Peygamberlik; Hz. Muhammed’in hayatı; Kur’an’ın kitap haline getirilmesi; Ahirete iman; Hadis ve sünnet; Hadislerin toplanması; İslâm hukuku; İslam’da ibadet; Zekât; Dua; Oruç; Hac; Ahlak; İslâm’ın önemli şahsiyetleri; Duha, Zilzal, Kâria, Adiyat, Tekasür, Hümeze, İnşirah surelerinin ve Ayet-el-Kürsi’nin ezberlenmesi; Bakara Suresi’nin 286. ayetinin ve Taha Suresi’nin 25.-28. ayetlerinin ezberlenmesi; 13.-30. cüzlerin okunması. (Muhammad, 2013)

İslamiat dersi lise öğretim programı konuları: Allah ve peygamberini sevmek ve tâbi olmak; Kur’an ve hadis; Kur’an’ın korunması ve mükemmelliği; İnanç türleri; İslam dininin karakteristik özellikleri; İslâm’ı tebliğ; Peygamberlik; Melekler; Allah’ın kitapları; Ahiret günü; Hz. Muhammed’in kişiliği; Vücut temizliği; Zekat; Oruç; İlmin önemi; Aile hayatının önemi; Sabır ve şükür; Hicret ve cihat; Sosyal sorumluluklar; Enfal Suresi’nin 1.-75. ayetlerinin, Ahzab

⁶ İslamiat dersinin yasal dayanakları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Pakdemirli, 2014:75-89.

Suresi'nin 1.-73. ayetlerinin ve Mümtehine Suresi'nin 1.-13. ayetlerinin okunması; Seçme Hadislerin okunması. (Badakhshani, 2012; Bukhari vd., 2012)

Örgün eğitim kurumlarında Urduca ve Pakistan Araştırmaları (Pakistan Studies) ders müfredatlarında da Hint Altkıtasına İslâm'ın yayılışına, Pakistan'ın İslâm ideolojisiyle kuruluşuna ve İslam dinine yönelik bazı konular yer almaktadır. (Fair, 2009:15; Güner vd., 2007:146; Nelson, 2008:271) Diğer ders müfredatlarında da konular elverdikçe âyet ve hadislerle birlikte İslâm ulemâsının görüşlerine yer verilmektedir. Ancak hem Islamiat derslerinde hem de diğer derslerde konuların ele alınış biçimi İslâmî gruplar ile lâik kesimler arasında ciddi bir tartışma konusudur. Islamiat dersi öğretim programlarının ve ders kitaplarının muhteviyat bakımından yetersiz, düzensiz, hatalı ve çelişkili oluşu başlı başına bir sorundur. Islamiat ders kitaplarında bir ders kitabının taşınması gereken biçim ve içerik özelliklerinin hiçbirisi bulunmamaktadır.⁷

'Cambridge' üniversitesi müsteşriklerinden David Thomas'ın Pakistan için hazırladığı Islamiatdersi müfredatı doğrultusunda yazılan ve birinci sınıftan 10. sınıfa kadar okutulması istenen ders kitabı Şii yazar Farkhanda Noor Muhammad'ın 'Islamiat for Students' adlı kitabıdır. İngiltere'nin yaptığı uluslararası sınavların Islamiatdersi soru ve cevaplarının hazırlanmasında esas alınan bu kitap, İslâmî terimleri ve konuları tamamen müsteşriklerin bakış açısıyla ele alırken İslâm anlayışıyla bağdaşmayan hatalı bilgi ve yorumlara yer vermekte, öğrencilerin zihinlerinde dine karşı birtakım şüpheler uyandırmaktadır. Durumu açıklığa kavuşturmak için birkaç örnek vermek gerekirse şunlar söylenebilir:

Islamiat dersinin 9. ve 10 sınıf öğretim programında yer alan 'İslâm'ı Tebliğ' (Proclamation of Islam - Da'wa) ünitesi ele alınırken tebliğ gereken ve gerekmeyen hususlar özetle şu şekilde irdelenmektedir: 'Yemek, içmek ve uyumak gibi şeyleri öğrenmekte insanın kendi tabiatında var olan kâbiliyetler yeterlidir. Bu tür şeylerin insana tebliğ yoluyla öğretilmesine ihtiyaç yoktur. Ancak diğer bazı konular da vardır ki insanın sadece bilim ve gözlem yoluyla onlar hakkında bir şeyler öğrenmesi, sorularına cevap bulması mümkün değildir. Örneğin, evrenin bir yaratıcısı var mıdır, ölümden sonra hayat var mıdır?'(Muhammad, 2013:193)

Kitapta, mantıklı bir seyir izler gibi görünen bu ifadelerle ulaşılan sonuç 'Allah'ın varlığının ve birliğinin ispatlanabilecek bir kesinlikte olmadığı' fikridir. Aynı şekilde, Hazreti Peygamber'in hayatını içeren konularda, Duha Suresi'nin 7. âyetinde geçen "Rabbin seni şaşırmış bulup da yol göstermedi mi?" ifadesi tarihi gerçeklere aykırı olarak 'Onun nübüvvetten önce bir sapkınlık içinde yaşadığı' biçiminde açıklanmaktadır. Kitapta hadislerle getirilen açıklamalar da bundan farklı değildir. Örneğin, "Haya baştan başa hayırdır" şeklindeki Müslim hadisinde geçen 'haya' kelimesi İngilizce'ye 'shame' (ayıp, utanç) olarak çevrilmektedir ki, bu çevirinin hadisin ifade ettiği anlam ile örtüşmediği ortadadır.

Islamiatdersi kitaplarından bunlara benzer pekçok örnek vermek mümkündür. Burada yapılmak istenen şeyin Pakistan'lı öğrencilerin uluslararası sınavlarda başarılı olmaları için gereken bakış açısını yakalamalarını sağlamak olduğu düşünülebilir ya da bunlar sıradan hatalar gibi algılanabilir. Ancak durum bu kadar basit değildir. Zira diğer derslere yönelik olarak hazırlanan kitaplara da aynı anlayış hâkimdir. Örneğin, 9. sınıf Biyoloji ders kitaplarında 'Hayatın Başlangıcı' (Origin of Life) konusu ele alınırken özellikle 'Darwin'in evrim teorisi' üzerinde durulmakta ve dört sayfa boyunca bu teoriyle ilgili olduğu iddia edilen âyetler birtakım yanlış çevirilerle konunun açıklamalarına eklenmektedir ki, bunlardan birisi de Nur Suresi'nin 45. âyetidir: "Allah bütün canlıları sudan yaratmıştır. Kimi karnı üzerinde sürünür, kimi iki ayaklayürür, kimi dört ayakla yürür. Allah dilediğini yaratır, Allah şüphesiz herşeye kâdirdir." Âyetlerin ardından özetle şu açıklama yapılmaktadır: "Yukarıdaki âyetlerden de anlaşıldığı üzere Kur'an da, Darwin'in Evrim teorisinin ifade ettiği hakikate işâret eder." Konu, öylesine inandırıcı biçimde aktarılmaktadır ki, Pakistan'ın modern eğitim kurumlarında

⁷ Din derslerinde kullanılacak ders kitaplarının taşınması gereken biçim ve içerik özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Tosun, Recai Doğan ve Ayşe Korkmaz (2001). *Konu Alanı Ders Kitabı İnceleme Klavuzu*, Ankara: Nobel Yayınları.

yetmiş ve bunun dışında herhangi bir kurumdan din eğitimi desteği almamış olanlar Darwin'in evrim teorisini, genellikle bir teoriden çok, Kur'an'ın ikrar ettiği bir hakikat olarak kabul etmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Öteden beri Pakistan'ın yakasını bırakmayan yoksulluk ve yolsuzluk, eğitim sektörüne ayrılan kısıtlı ekonomik kaynakların ülke geneline homojen ve âdil biçimde dağılımını engellemiştir. Dengesiz finansal yatırımlara ve yetersiz ödeneklere bağlı olarak, örgün eğitim kurumlarının eğitim kalitesi ve standartları açısından eşitliğinden ve yeterliliğinden söz etmek mümkün değildir. Bununla birlikte, çocuklarının okul masrafları karşılayamayan, ev ve iş ortamında onların yardımına ihtiyaç duyan yoksul Pakistan halkı için devletin cami-okul ve ev-okul projeleri ile dinî temelli sivil toplum kuruluşlarına ait NGO okul projeleri ülkede okullaşma oranını arttıran önemli girişimlerdir. Bu projeler sayesinde Pakistan'da 1950'de %15, 1980'de %25 olan okur-yazar oranı 2000'de %45'e, 2012'de %55'e ulaşmış, genç nüfusta %70'e kadar yükselmiştir. Ancak yine de bu oran dünya ülkelerinin %84 ortalamasının altındadır.

Örgün eğitimde devlet okulları, özel okullar ve sivil toplum kuruluşlarına ait okullar (NGO) arasında önemli farklar mevcuttur. Konuyla ilgili bir karşılaştırma yapmak gerekirse, istisnaları olmakla birlikte, NGO'ların özel okullardan, özel okulların devlet okullarından daha kaliteli ve başarılı olduğu söylenebilir. NGO okulları fiziksel yeterlilik bakımından devlet okullarından daha iyi durumdadır. Devlet okullarında ve hatta birkısım özel okullarda uygulanan geleneksel okul ve sınıf yönetimine ve geleneksel öğretim yöntem ve tekniklerine karşın NGO okullarında modern ve bilimsel okul ve sınıf yönetimi ve öğrenen merkezli öğretim yöntemleri uygulanmaktadır. Diğer okul türlerine kıyasla NGO okullarında öğrenci sayısı az, öğretmen ve öğrenci devamsızlığı düşük, öğretmen-öğrenci ve öğretmen-veli ilişkisi güçlüdür. Buna bağlı olarak ülke genelinde yapılan mezuniyet sınavlarındaki en yüksek başarı oranı bu okullara aittir.

Pakistan'da örgün eğitim kurumlarının tamamında ve örgün eğitim sisteminin tüm kademelerinde zorunlu İslam din dersi bulunmaktadır. Ağırlıklı olarak Kur'an okutma ve ezberletme biçiminde yürütülen ve inanç, ibadet, muamelât öğrenme alanlarına yönelik temel dinî bilgiler içeren bu ders, hem muhteviyat hem de öğretici bakımından oldukça sorunludur. Pakistan'da yükseköğretimin herhangi bir bölümünde öğrenim görürken 'İslâm Araştırmaları' (Islamic Studies) dersi ve öğretmenlik formasyon sertifikası almış olan herkes örgün eğitim sisteminin tüm kademelerinde İslamiat dersi vermeye ehil kabul edilmekte ve bu branşa öğretmen olarak atanmaktadır. Bu öğretmenler İslamiat dersi öğretim programlarının ve ders kitaplarının içerdiği hataları düzeltmek bir yana, öğrencileri dinî konularda bilgilendirecek yeterlikte değildir.

Pakistan'da İngiliz sömürge döneminin devamı niteliğindeki modern eğitim sisteminin İslâm dışı telkinlerinden rahatsız olan, İslamiat dersi ve bu derse giren öğretmenlerin düzeylerini yeterli bulmayan aileler din eğitimi konusunda modern eğitim kurumlarının yanısıra geleneksel eğitim kurumları olan medreselerden de yararlanma yoluna gitmektedir. Böylece bir tür 'modern-geleneksel eğitim kombinasyonu' uygulanmaktadır. Örneğin, ilköğretim çağındaki çocuklara öncelikle medreselerde çeşitli düzeylerde Kur'an ezberletilmesi, özellikle çocukların 'hâfız' olarak yetiştirilmesi ve daha sonra okula gönderilmesi oldukça yaygın bir uygulamadır. Bunun yanısıra öğleye kadar okula gönderilen çocukların öğleden sonra din eğitimi almak üzere camilere ve medreselere gönderilmesi de bir başka tercihtir. Halkın medrese-okul kombinasyonuna yönelmesi Pakistan'da bu tarzda eğitim sunan yeni okul türlerinin yaygınlaşmasının önünü açmıştır.

KAYNAKÇA

- AEPAM (2013). *Pakistan Education Statistics 20011-2012, Academy of Educational Planning and Management, Statistics Study No.252*, Islamabad: AEPAM Ministry of Education Publications.
- AHMAD, M. (2001). *On Fifty Years of University and Pre-University Teaching of Statistics in Pakistan*, International Statistical Institute 53rd Session.
- AHSAN, M. (2003). "An Analytical Review of Pakistan's Educational Policies and Plans", *Research Papers in Education*, 18(3), 259-280.

- ANDRABI, T., Das, J. & Khwaja, A. I. (2008). "A Dime a Day: The Possibilities and Limits of Private Schooling in Pakistan", *Comparative Education Review*, 52(3), 329-355.
- ARIF, G. M. & Saqib, N. U. (2003). "Production of Cognitive and Life Skills in Public, Private and NGO Schools in Pakistan", *The Pakistan Development Review*, 42(1), 1-28.
- BADAKHSHANI, R. (2012). *Islamiyat*. Lahore: New Star Book Depot.
- BUKHARI, A. S. vd. (2012). *Islamic Education*. Lahor: Aziz Book Depot.
- BANO, M. (2008). "Non-Profit Education Providers Vis-à-vis the Private Sector: Comparative Analysis of Non-Governmental Organizations and Traditional Voluntary Organizations in Pakistan", *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 38(4), 471-482.
- BİLGİN, B. (2001). *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Ankara: Gün Yayıncılık.
- BİLİK, N. & Özenç, N. (2007). *Urdu Dili Grameri*, Literatürk Yayınları.
- BREGMAN, J. & Mohammad N. (1998). "Primary and Secondary Education: Structural Issues", P. Hoodbhoy (Editör) *Education and the State: Fifty Years of Pakistan*, Karachi: Oxford University Press, s. 80-92.
- BULGUR, D. (2006). "Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde Urduca", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 169-184.
- CEBECİ, S. (1996). *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- CHOHAN, M. Y. & Saleem M. (1999). *Pakistan Country Report: Education for All, The Year 2000 Assessment*, Islamabad: Government of Pakistan Ministry of Education Publications.
- FAIR, C. C. (2009). *The Madrassah Challenge: Militancy and Religious Education in Pakistan*, Lahore: Vanguard Books Press.
- FARAH, I. & Rizvi, S. (2007). "Public-Private Partnerships: Implications for Primary Schooling in Pakistan", *Social Policy & Administration*, 41(4), 339-354.
- FAROOQ, R. A. (1997). *Education System in Pakistan*, Islamabad: ASPIRE Press.
- Federal Law House (2010). *Constitution of Pakistan 1973*, (Second Revised Edition), Rawalpindi-Lahore: Federal Law House.
- GÜNER, İ., Özcan, A. & Birşik, A. (2007). "Pakistan", *DİA*, 34, 146-153.
- HARLECH-JONES, B., Baig, M., Sajid, S. & Rahman, S. (2005). "Private Schooling in the Northern Areas of Pakistan: A Decade of Rapid Expansion", *International Journal of Educational Development*, 25, 557-568.
- HAYES, L. D. (1987). *The Crisis of Education in Pakistan*, Lahore: Vanguard Books Press.
- HUSSAIN, A., Khalid, I. & Saadi, A. M. (2009). "An Appraisal of Budget Allocations Made for Illiteracy Reduction Programmes in Pakistan", *Journal of Educational Research*, 12(2), 74-85.
- Institute of Policy Studies (1995). *Education and The Muslim World*, Islamabad: Institute of Policy Studies Publications.
- JIMENEZ, E. & Tan, J. P. (1987). "Decentralised and private education: The case of Pakistan", *Comparative Education*, 23(2), 173-190.
- KAYA, K. (2005). *Hindistan'da Diller*, İmge Kitabevi.
- Khalid, S. M. & Khan, M. F. (2006). "Pakistan: The State of Education", *The Muslim World*, 96, 305-322.
- KHAN, S. R. & Kiefer, D. (2007). "Educational Production Functions for Rural Pakistan: A Comparative Institutional Analysis", *Education Economics*, 15(3), 327-342.
- KHAN, S. R., Kazmi, S. & Latif, Z. (2005). "A Comparative Institutional Analysis of Government, NGO and Private Rural/Primary Schooling in Pakistan", *The European Journal of Development Research*, 17(2), 199-223.
- KHAN, S. R. (2003). "Participation via Collective Action in Government and NGO Schools in Pakistan", *Development in Practice*, 13(4), 361-376.
- KHAN, S. R. (2005). *Basic Education in Rural Pakistan*, Karachi: Oxford University Press.
- LEIRVIK, O. (2008). "Religion in School, Interreligious Relations and Citizenship: The Case of Pakistan", *British Journal of Religious Education*, 30(2), 143-154.
- MANSOOR, S. (2004). "The Status and Role of Regional Languages in Higher Education in Pakistan", *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 25(4), 333-353.
- MUHAMMAD, F. N. (2013). *Islamiyat for Students*, (Revised Edition). Lahore: Ferozsons Press.
- MUNSHI, P. & Bhatti, T. (2009). "Low Rate of Literacy: A Dilemma of Sindh Province", *Journal of Educational Research*, 12(2), 13-30.
- NELSON, M. J. (2008). "Religious Education in Non-Religious Schools: A Comparative Study of Pakistan and Bangladesh", *Commonwealth & Comparative Politics*, 46(3), 271-295.
- PAKDEMİRLİ, M. N. (2014). "Pakistan'da Ulusal Hukuk Açısından Din Eğitiminin Yasal Dayanakları ve Uygulamaya Yansımaları", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 75-89.
- QURESHI, I. H. (1975). *Education in Pakistan*, Karachi: Maaref Press.
- RAHMAN, T. (2005). "Reasons for Rage: Reflections on the Education System of Pakistan with Special Reference to English", R. M. Hathaway (Editör), *Education Reform in Pakistan*, Washington DC: Woodrow Wilson International Center for Scholars Press.
- RAHMAN, T. (1997). "The Medium of Instruction Controversy in Pakistan", *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 18(2), 145-154.
- RAHMAN, T. (2008). "Language Policy and Education in Pakistan", *Encyclopedia of Language and Linguistic*, (2nd edition). s. 383-392.
- RAHMAN, T. (2004). *Language and Education*, Islamabad: National Institute of Pakistan Studies QAU Press.
- RAHMAN, T. (2006a). "Muslim/Islamic Language Education in Pakistan and India", *Encyclopedia of Language and Linguistic*, (2nd edition). s. 409-415.
- RAHMAN, T. (2006b). *Denizens of Alien Worlds: A Study of Education, Inequality and Polarization in Pakistan*, Karachi: Oxford University Press.

- RASHID, A. (2000). "Chasing Access and Quality", A. Rashid (Editör), *Engaging with Basic Education in Pakistan*, Lahore: SAHE (Society for the Advancement of Education) Education Watch Report.
- SAEED, M. (2007). "Education System of Pakistan and the UK: Comparisons in Context to Inter-Provincial and Inter-Countries Reflections", *Bulletin of Education & Research*, 29(2), 43-57.
- SALEEM, A. (2005). "Against the Tide: Role of Citizens Foundation in Pakistan Education", R. M. Hathaway (Editör), *Education Reform in Pakistan*, Washington DC: Woodrow Wilson International Center for Scholars Press.
- SHAH, A. F. & Raza, M. A. (2009). "A Study of the Impact of Social Mobilization at the Stage of Primary Education in Rural Areas of Punjab", *Journal of Educational Research*, 12(1), 122-131.
- SHAH, D. (2009). "Monitoring the Quality of Secondary Education in the Context of Decentralization in Pakistan", *Bulletin of Education & Research*, 31(1), 1-25.
- SHAM, P.A. & Hussain, S. (2005). *Development of Education in Pakistan*, AEPAM Research Study No.183, Islamabad: Academy of Educational Planning and Management Ministry of Education Publications.
- TOSUN, C. (2002). *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, (2. baskı). Ankara: Pegem Yayınları.
- TOSUN, C., Doğan R. & Korkmaz A. (2001). *Konu Alanı Ders Kitabı İnceleme Klavuzu*, Ankara: Nobel Yayınları.
- ZIA, R. (2003). "Religion and Education in Pakistan: An Overview", *Prospects*, 33(2), 165-178.
- ZWEEGERS, S. (Editör) (2007). *Deprived Children and Education: Pakistan*, Amsterdam: IREWOC (International Research on Working Children) Press.